

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 347.9

ПІДСТАВИ ОБМЕЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ТА ДОКАЗУВАННЯ ЇХ НАЯВНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Жанна ВАСИЛЬЄВА-ШАЛАМОВА,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

The article deals with the issue of civil capacity of particular features of individual. Jurisprudence, legislation and scientific approaches are considered to the subject. We study the question of proving the applicant's reason to limit civil capacity of an individual. Identifying effective mechanism for protecting the interests of the individual and the interests of the family and other persons who should be supported by individual and are by him/her put in a difficult financial situation.

Key words: capacity, legal, scope of, civil proceedings, mental disorders, squander, determination of price.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується питання щодо особливостей обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, розглядаються судова практика, законодавство та наукові підходи до цього питання. Досліджується питання доказування заявником підстав для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. Визначаються механізми ефективного захисту інтересів самої особи та інтересів сім'ї, а також інших осіб, яких вона повинна згідно із законом утримувати і поставила в скрутне матеріальне становище.

Ключові слова: дієздатність, недієздатність, обмеження цивільної дієздатності, психічний розлад, марнотратство, цивільне судочинство.

Постановка проблеми. Здатність особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, виконувати їх та нести відповідальність у разі їх невиконання позначається поняттям «дієздатність».

Згідно із загальним правилом ще з дитинства фізична особа наділена певними елементами дієздатності, але в повному обсязі цивільна дієздатність у неї виникає, як правило, з досягненням повноліття. Однак у зв'язку з такими глобальними соціальними явищами, як пияцтво, алкоголізм, наркоманія, ігроманія, психічні розлади тощо та прагненням суспільства мінімізувати їх негативний вплив цивільне законодавство України передбачає можливість обмеження дієздатності фізичної особи. Останні зміни, внесені до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), породжують низку питань для нових дискусій з приводу удосконалення чинних правових актів щодо підстав обмеження дієздатності фізичної особи та процесуального порядку вирішення цього питання.

Питання обмеження, позбавлення та поновлення обсягу дієздатності висвітлюється в працях багатьох науковців: В.В. Блажесва, С.С. Бичкової, В.В. Комарова, Л.Г. Кузнецової, Н.П. Кузнецова, О.Б. Орлової, І.М. Пятилетова, З.В. Ромовської, А.В. Усталової, С.Я. Фурси, Е.М. Холодковської та інших. Проте, незважаючи на значний науковий доробок щодо зазначеної проблематики, це питання залишається й досі актуальним та дискусійним.

Метою статті є виявлення підстав для обмеження дієздатності особи на основі чинного законодавства та аналізі судової практики України, враховуючи недоліки, які виникають під час розгляду цієї категорії справ.

Виклад основного матеріалу. Вирішення питання щодо обмеження дієздатності, відповідно до глави 2 розділу IV ЦПК України [1], є компетенцією суду та вирішується виключно в судовому порядку. Право на подання заяви про визнання фізичної особи обмежено дієздатною, згідно з положеннями ст. 237 ЦПК України, надається обмеженому колу осіб. Зокрема, заявниками можуть бути члени сім'ї, органи опіки та піклування, наркологічні або психіатричні заклади. Однак для подання заяви про обмеження цивільної дієздатності необхідно підтвердити наявність у заявника такого права, а також довести перед судом наявність підстав для обмеження цивільної дієздатності особи.

Наприклад, Ухвалою Калінінського районного суду м. Донецька від 24.12.2010 року заяву ОСОБА_1 про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи ОСОБА_2 було залишено без руху, як таку, що не відповідає вимогам ст. ст. 119 та 120 ЦПК України, про що заявнику було повідомлено та запропоновано усунути зазначені в ухвалі недоліки протягом п'яти днів із дня отримання заявником ухвали суду. До суду Калінінського району м. Донецька надійшов лист від ОСОБА_1 «Про усунення недоліків по справі», однак недоліки заяви про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, зазначені в ухвалі суду від 24.12.2010 року, заявником усунути не були. Зокрема, заявником не зазначена причина, за якою суд повинен обмежити цивільну дієздатність фізичній особі, до суду заявником не надана виправлена заява із зазначенням заінтересованих осіб за справою, у якій необхідно було зазначити обставини, за якими суд може обмежити дієздатність фізичній особі, із відповідними додатками. За таких обставин суд повернув заяву заявнику [2].

Таким чином, заявник під час звернення із заявою до суду повинен вказати на підставу обмеження дієздатності фізичної особи, наприклад зловживання спиртними напоя-

ми, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми (ст. 237 ЦПК України). Натомість сам по собі лише факт такого зловживання не є підставою для визнання особи обмежено дієздатною. Такі підстави виникають тільки тоді, коли ця особа в цей же час ставить себе і свою сім'ю в скрутне матеріальне становище. Тобто має місце складна підстава, яка передбачає дотримання двох указаних умов. З огляду на це вбачається доцільним дослідити обидві вказані складові.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» [3] алкогольні напої – це продукти, одержані шляхом спиртового бродіння цукромістких матеріалів або виготовлені на основі харчових спиртів із вмістом етилового спирту понад 1,2 відсотка об'ємних одиниць. До таких напоїв належать горілка, лікєро-горілки, виноробна продукція, пиво тощо.

Наркотичними засобами визнаються природні чи синтетичні речовини, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [4].

Токсичні речовини (що викликають затяжні чи хронічні захворювання) – це речовини чи відходи, які за умови проникнення в середину організму через органи дихання, травлення або через шкіру можуть викликати затяжні чи хронічні захворювання, включаючи ракові захворювання [5]. Такі речовини можуть викликати отруєння всього організму людини або впливають на окремі системи людського організму (наприклад, на кровотворення, центральну нервову систему).

Якщо говорити про зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, то слід зазначити, що використання законодавцем терміну «зловживання» свідчить не про просте використання відповідних речовин, а так би мовити про «використання на шкоду», тобто таке їх вживання, яке призводить до негативних наслідків.

І це не випадково, адже, як свідчить медична практика, алкоголізм – це емоційно-психологічна та фізична залежність людини від алкоголю. За наявності алкоголізму людина відчуває потребу в алкоголі та витрачає майже всі доступні їй кошти на алкоголь, що може стати причиною того, що людина питиме, не зупиняючись, день і ніч. Це може спричинити стан «білої лихоманки», яка супроводжується повною втратою орієнтації та галюцинаціями. Дуже рідко людину в такому стані вдається врятуватися від смерті. Алкоголізм вражає головний мозок і спричиняє передчасну смерть. Кожна людина, яка потрапляє в залежність від алкоголю, потребує лікування, а лікування алкоголізму – тривалий процес, він також вимагає коштів, які, як правило, сплачують члени сім'ї людини, яка страждає на алкоголізм. Водночас алкоголізм – це вже крайня форма зловживання алкоголем. У зв'язку із цим у родичів чи членів сім'ї немає іншого способу впливу, як позбавлення її обмеження дієздатності. Щодо збору первинної доказової бази зауважимо, що часто, якщо особа страждає на алкоголізм, у неї є також медичні довідки, які свідчать про її обстеження або лікування, що в майбутньому допоможе визнати її обмежено дієздатною.

Так, у цивільній справі за заявою громадянки А., за участю заінтересованої особи – відділу опіки та піклування Кам'янець-Подільської міської ради, про визнання громадянина обмежено дієздатним на обґрунтування своєї заяви заявниця повідомила такі відомості: її чоловік громадянин Б. зловживає спиртними напоями, з 1995 року перебуває під наглядом лікаря-нарколога. Для придбання спиртних напо-

їв він виносив речі з квартири, що ставило сім'ю в скрутне матеріальне становище. Нині виникла загроза того, що він може не належно розпоряджатись своєю часткою в спільній квартирі (здати її в найом циганам тощо).

У суді заявник доводи підтвердила шляхом подання медичної картки, яка свідчить про те, що її чоловік неодноразово знаходився на лікуванні в лікаря-нарколога, а з 1998 року перебуває на диспансерному обліку з приводу алкоголізму. Ці документи в сукупності з показаннями свідків, які підтвердили, що особа, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, виносить речі з квартири, ночує на вулиці, має неохайний вигляд, стали підставою для обмеження громадянина Б. у дієздатності [6].

Слід відмітити, що аналіз судової практики свідчить, що зловживання алкоголем є найбільш поширеною причиною ініціювання заінтересованими особами питання про обмеження дієздатності тієї чи іншої особи. Наприклад, аналіз судової практики в Хмельницькій області свідчить, що саме із цієї підстави в 80 відсотках справ особи звертаються до судів.

На практиці часто зустрічаються особи, які зловживають алкоголем, проте їх сім'я не може змусити останніх не те, що лікуватися, навіть пройти будь-яке обстеження. Виникає питання, як можна обмежити в дієздатності таку особу, якщо немає документальних доказів, які б підтверджували зловживання алкоголем, адже очевидно, що таке вживання алкоголю повинно бути систематичним, а не декількаразовим у житті особи. Сім'ї таких суб'єктів, думаючи, що не мають належних доказів для суду, часто мовчки страждають, не вживаючи жодних заходів до судового обмеження такої особи в дієздатності. Проте це не так. Для підтвердження зловживання особою алкоголем не обов'язково, щоб були відповідні медичні довідки. Доказами систематичного вживання алкоголю та асоціальної поведінки особи можуть бути матеріали правоохоронних органів, свідчення сусідів, колег по роботі особи (якщо така особа працює). Крім того, можна ініціювати проведення в справі судово-медичної експертизи, яка б засвідчила стан організму особи, адже, як відомо, алкоголь у великих кількостях здійснює суттєвий негативний вплив на людину.

Подібний руйнуючий вплив на організм людини має і зловживання наркотичними та психотропними речовинами. Так, під час вживання амфетамінів, зокрема екстазі, спостерігається підйом активності, збудливість, розв'язаність, балакучість, відчуття свої переваги над іншими аж до психомоторного сексуального збудження, але може спостерігатися також тривога, страх, субдепресія, часті галюцинаторні й маревні вислови, можливі судоми, лихоманка [7]. Причому навіть якщо забути про вартість наркотичних та психотропних речовин, то вартість лікування людини від наркозалежності (як і лікування від алкоголізму та побічних наслідків таких зловживань) – справа не дешева.

Більше того, у сім'ї, де існує проблема зловживання наркотиками, дуже гостро постає проблема бездоглядності дітей та жорстокого поводження з ними, оскільки людина під впливом психотропних чи наркотичних речовин, як правило, не може зосередитися не тільки на емоційних потребах дитини, а навіть на основних. Як правильно вказується дослідниками цієї проблематики, домашнє насильство є іншою спільною проблемою в сім'ї, де існує проблема зловживання наркотиками.

Проте, не зважаючи на руйнівний вплив зловживання вказаними речовинами, законодавець, як вказувалось вище, вважає його недостатнім для того, щоб застосовувати до

особи таку санкцію, як обмеження дієздатності. Закон вимагає, щоб *зловживання громадянина призводило до скрутного матеріального становища його сім'ї*, а також інших осіб, яких особа за законом зобов'язана утримувати.

На перший погляд здається, що цивільне законодавство України аж занадто м'яке щодо таких осіб і створює лише штучну перепону для присікання такої асоціальної поведінки громадян. Адже доходи окремих громадян достатньо високі, тому навіть регулярні трати на наркотики, алкоголь тощо не призводять до скрутного матеріального становища їх сімей. Зрозуміло, що насамперед законодавець орієнтувався на зміст обмеженої дієздатності, яка передбачає звуження можливостей особи розпоряджатися передусім своїми майновими правами. Проте використання в ЦК України та ЦПК України словосполучення «скрутне матеріальне становище» не відображає багатоаспектності таких негативних наслідків, до яких призводять наркоманія та алкоголізм.

Зокрема, слід розмежовувати «поняття» (як зміст) і «термін» (як форму) тієї чи іншої правової категорії. Так, поняття – це логічно оформлена загальна думка про предмет, ідея чого-небудь, а термін – це слово або словосполучення, яке є назвою певного поняття [8, с. 484, 690].

Унаслідок зловживання алкогольними та/або психотропними речовинами *особа може створювати* для себе і своєї сім'ї негативні умови життя, які не обмежуються тільки майновими негараздами, а викликають також проблеми зі здоров'ям та психологічний дисбаланс у середовищі, де живе і працює людина.

Проте термін «скрутне матеріальне становище» охоплює тільки майновий аспект умов життєдіяльності особи, яка зловживає згаданими речовинами. Виникає питання, якщо обмеження дієздатності – це цивільно-правова санкція, чому б її не застосовувати до особи, яка у зв'язку з, наприклад, наркотичною залежністю, жорсткого поводить із членами своєї родини?

Таке тлумачення зазначеного питання в ЦК України створює одразу декілька проблем. Положення ст. 36 ЦК України [9] сформульовано таким чином, що скрутне матеріальне становище пов'язується тільки зі зловживанням згаданими речовинами. Водночас, як вказувалось вище, не завжди витрачання особою коштів на придбання спиртних напоїв або наркотичних чи токсичних речовин є прямою причиною скрутного матеріального становища. Наприклад, тривале зловживання алкоголем (це регулярне вживання великої кількості алкоголю впродовж тривалого часу) збільшує ризик розвитку таких серйозних захворювань, як гіпертонія (підвищення артеріального тиску), серцево-судинні захворювання, зокрема інфаркт міокарда чи інсульт, виразка шлунку, цироз печінки; психологічні проблеми і розвиток депресії. Крім того, алкоголізм може призвести до передчасної смерті [10]. Зрозуміло, що відновлення здоров'я особи в такому разі вимагатиме значних коштів, що у свою чергу поставитиме цю особу та її сім'ю в скрутне матеріальне становище.

Оскільки в такому випадку необхідність витрат виникає у зв'язку зі зловживанням вказаною особою алкогольними речовинами, то це все одно опосередковано є причиною скрутного матеріального становища, але тут немає підстав для визнання особи марнотратом, тому що достеменно визначити причини погіршення стану здоров'я особи неможливо. Історія знає приклади, коли окремі особистості, хоча й зловживали певними речовинами, мали відмінний стан здоров'я, кращий за тих, хто вів здоровий образ життя. У таких випадках, як відмічають окремі автори, вирішити питання

про те, чи призводить зловживання громадянином спиртними напоями до скрутного матеріального становища його сім'ї, можна тільки шляхом порівняння заробітку особи та членів її сім'ї, якщо суд встановить, що особа відчужує майно, витрачає заробітну плату на придбання спиртних напоїв, унаслідок чого знаходиться на утриманні заявника, він може обмежити його в дієздатності [11, с. 47]. Водночас під час такого порівняння може виявитись, що в заявника зарплата набагато більша, ніж у заінтересованих осіб. У такому випадку вирішити питання про те, чи ставить себе особа в скрутне матеріальне становище або ні, можна шляхом порівняння розміру коштів, що йдуть на алкоголь, наркотики тощо та усунення наслідків зловживання такими речовинами (відновлення здоров'я, сплата штрафів, відшкодувань за пошкоджене чуже майно тощо).

Для того, щоб поставити себе та власну сім'ю в скрутне матеріальне становище, зовсім не обов'язково зловживати спиртними напоями або наркотичними чи токсичними речовинами. Наприклад, якщо особа часто грає в азартні ігри, то вона має ще більше шансів поставити себе та власну сім'ю в скрутне матеріальне становище, ніж особа, яка зловживає алкоголем. Особа, яка грає в азартні ігри, часто не може самостійно зупинитися і при цьому витрачає чималі кошти. Унаслідок такої поведінки може страждати не лише сама особа, а ще й члени її сім'ї. Часто гравці використовують як ставки нерухоме майно: будинки, у яких вони проживають, автомобілі, меблі, побутову техніку. Після програшу вони та їх сім'ї втрачають житло та поповнюють списки осіб без постійного місця проживання. У зв'язку із цим державою було запроваджено низку профілактичних заходів для боротьби із цим лихом: закриття гральних автоматів, казино та інше. Зокрема, був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження цивільної дієздатності осіб, які зловживають азартними іграми» від 21.02.2012 року № 4416-17 [12], яким було внесено зміни до відповідних норм ЦК України та ЦПК України. Особа, яка зловживає азартними іграми, обмежується у своєму праві самостійно розпоряджатися своїм майном. Піклувальник такої особи буде контролювати її витрати та не дозволить особі відчужувати своє майно заради азартних ігор. Однак зміни, внесені до ЦК України та ЦПК України, не вирішили повною мірою всіх існуючих проблем.

Крім того, виникає питання доцільності застосування інституту обмеження дієздатності. Наприклад, якщо особа регулярно витрачає великі суми грошей на благодійництво, то вона теж може довести власну сім'ю до скрутного матеріального становища, або особа витрачає всі кошти на шопінг чи колекціонування. Тут пригадується поняття «марнотратства», яке ще за часів римського права було однією з підстав для обмеження дієздатності особи.

Марнотратом у юридичному розумінні визнається особа, яка через слабкість характеру та легковажність не може протистояти спокусам і так нерозумно витрачає своє майно, що ризикує залишити себе та своїх близьких без коштів для існування. Таким чином, під поняття «марнотратство» може підпадати будь-яке витрачання майна особою, що призводить її та її сім'ю до скрутного матеріального становища [13].

Якщо законодавець намагається захистити майнові права членів суспільства, то крім зловживань алкогольними, наркотичними та/або психотропними речовинами, азартними іграми як складову підстав обмеження особи в дієздатності, слід визначити й марнотратство.

З цього приводу в літературі висловлено пропозицію щодо поділу причин асоціальної поведінки, які потягли за собою негативні наслідки, на дві групи:

– зловживання речовинами, що змінюють психічний стан (спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, лікарськими засобами в дозах, що перевищують терапевтичний ефект тощо);

– зловживання окремими видами активності, які призводять до психологічної залежності (азартні ігри, сексуальна адитивна поведінка, харчові адикції тощо) [14, с. 176].

Таким чином, сумнівним видається і прагнення держави захищати тільки майнові інтереси членів суспільства. Зокрема, необхідно враховувати всі аспекти поведінки особи, якою вона погіршує своє становище та становище своєї родини, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати.

Тому вбачається доцільним дещо розширити перелік підстав для визнання особи обмежено дієздатною: залишити зловживання останньою спиртними напоями або наркотичними засобами чи токсичними речовинами, проте пов'язати його не тільки з матеріальною скрутою, а й з іншим погіршенням умов життя. Крім того, доповнити Цивільний кодекс України нормами, які окремою підставою для визнання особи обмежено дієздатною передбачали б марнотратство.

Висновки. Аналіз чинного законодавства та напрацювань юридичної доктрини, присвячених указаній проблематиці, дозволив авторів визначити такі пропозиції щодо удосконалення цього правового інституту:

– потрібно передбачити обов'язковість проведення судово-психіатричної експертизи не тільки в справах про визнання особи недієздатною, а й у випадках, коли ставиться питання про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи;

– слід розширити перелік підстав обмеження цивільної дієздатності, спрямований на захист майнових прав особи та членів її сім'ї, зокрема додати до них марнотратство;

– доцільно також захистити немайнові права членів суспільства, які страждають у зв'язку з психічним розладом особи чи зловживання останньою алкогольними, наркотичними чи токсичними речовинами, азартними іграми.

У зв'язку із цим відповідні зміни можна було б внести до ЦК України та ЦПК України. Зокрема, ст. 36 ЦК України, ч. 1, 2 якої викласти в такій редакції:

Стаття 36. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи

1. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

2. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, здійснює марнотратство тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Відповідне положення слід викласти в ч. 1 ст. 238 ЦПК України в такій редакції:

Стаття 238 Зміст заяви

1. У заяві про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи повинні бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, унаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотични-

ми засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, здійснює марнотратство тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Враховуючи вищевикладене, слід зазначити, що проблеми визначення підстав обмеження дієздатності фізичної особи до кінця не розкрито, що не вирішує всіх питань і лише дає поштовх для майбутніх наукових дискусій.

Список використаної літератури

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – 11 с.

2. Ухвала Калінінського районного суду міста Донецька від 10.01.2011 року по справі № 2-о-9/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24183221>.

3. Про державну регуляцію виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв і тютюнових виробів : Закон України від 19.12.1995 р. № 481/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 46. – Ст. 345;

4. Про затвердження Порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх бігом : Постанова КМУ від 03 червня 2009 р. № 589 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 44. – Ст. 1477

5. Про затвердження Переліку небезпечних властивостей та інструкцій щодо контролю за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 16.10.2000 р. № 165 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 45. – Ст. 234

6. Цивільна справа № 2-о-159/2009 про визнання громадянина обмежено дієздатним // Архів Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області.

7. Інтернет-видання «Здоров'я і медицина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://telemak.kharkov.ua/narkotyky/pry-vzhyvanni-amfetaminov-zokrema-ekstazi-nagoloshuyetsya-splesk-zadovolennya-aktyvnosti-vzbudorazhe>.

8. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1985. – 797 с.

9. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

10. Що відбувається в результаті тривалого зловживання алкоголем // Нікотинomanія і алкоголізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.smoking-alcoholic.ru/ukr/longalco.html>.

11. Житкевич Л. Ограничение дееспособности граждан, злоупотребляющих спиртными напитками / Л. Житкевич, Ю. Лутченко // Социалистическая законность. – 1984. – № 8. – С. 47–48.

12. Закон України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження цивільної дієздатності осіб, які зловживають азартними іграми [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4416-17>.

13. Слободян С. Обмеження дієздатності фізичних осіб: цивільно-правові проблеми / С. Слободян // Інтернет-видання «Юридичний журнал». – 2004. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=979>.

14. Стефанчук М.О. Адикція як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи / М.О. Стефанчук // Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 19–20. – С. 174–176.